

John Vikström:

FRIHET OCH ANSVAR
Anders Chydenius' filosofi i vår tid

Festdag i samband med Anders Chydenius' jubileumsår 1.3.2003

”Anders Chydenius' filosofi i vår tid”. Underrubriken för mitt föredrag målar en bild för mina ögon. På bilden ser jag en bred, strid flod. Där seglar medströms ett litet handelsfartyg från 1700-talet. I fartygets för står en man klädd i prästdräkt och spanar. Med en upptäcktsresandes nyfikna blick betraktar han stränderna och landskapet. På hans läppar vilar ett hemlighetsfullt leende – ett likadant som på hans porträtt i Nedervetil och Karleby kyrkor och på pärmarna till flera böcker, som behandlar hans omfattande och berömda livsgärning.

Varje fartyg har ett namn, så också detta. Det bär det stolta namnet *Libertas*, Frihet. Floden har naturligtvis också ett namn. Den heter *Upplysningen*. Den längre namnformen lyder *Upplysningsarvet*. De senaste åren har man börjat använda också ett tredje namn, *Moderniteten*.

Floden är inte endast bred och mäktig, den är också lång. Den flyter genom många länder, t.o.m. genom flera världsdelar. Dess längd mäts inte i meter utan i år. Den är över 250 år lång.

Flodens ursprungskällor är i England – eller egentligen i trakterna av Aten och Jerusalem, men det var i England som några ådror från antikens och kristendomens källor förenades och bröt fram i dagen. Det uppstod en flod, som blev allt bredare och började rinna mot Mellaneuropa, först mot Frankrike, sedan också till andra länder. Där genomströmmade och bevattnade floden det filosofiska, sociala, politiska och religiösa landskapet. Mycket snart trängde upplysningens starka ström också in i Norden. Till Finland kom den via Åbo Akademi. Där hade mannen i fartygets för såsom ung, vaken och kunskapsstörstig student stiftat sin första bekantskap med den nya och starka strömmen.

Snart hade strömmen ryckt honom med sig. Denna ström syntes honom så klar, så frisk, så spännande och löftesrik, att han inte kunde bli kvar på stranden och bara se på.

Men inte kastade han sig i den lockande strömmen bara för att bli drivved. Mycket snart började han leda strömmen i sådana fåror att den skulle kunna friska upp, rena, befrukta, berika och lyckliggöra hela Sverige-Finlands rike.

Nu anländer denne man till oss, buren av upplysningens ström, den man som har kallats den svenska och finska liberalismens fader och som den framstående svenska ekonomi- och lärdoms-historikern professor *Eli F. Heckscher* har kallat ”den mest lysande representanten för ekonomisk liberalism och socialt patos i Sverige och Finland”. Denne föregångare och storman inom den ekonomiska historien kommer för att se vad som upplysningens och framstegets ström har fört med sig till våra stränder under de gångna århundradena och hur hans eget arbete har följts upp och förts vidare i våra förhållanden och i vår tid.

Vad kommer han att se? Kommer han att vara nöjd med det som han ser? Kommer han att bli överraskad, glad eller besviken?

Man kan väl förstå, att *Anders Chydenius* på sin tid inte blev stående på stranden i förundran och beundran inför upplysningens ström. I denna tankeriktningens allmänna anda och i dess inställning till saker och ting fanns det mycket som tilltalade och hänförde den unge Chydenius. Sällan träffar man en människa, som har en sådan lust och åga som han att sätta i stånd, förbättra och förändra. Det var som om han ville reparera och förbättra

allt som han kom i kontakt med, allt som han berörde. Och föremålen för hans intresse och hans iver att gripa in och åtgärda sträckte sig över ett brett register: alltifrån kärror och får, mossbelupna ängar, sjukdomar och mediciner till frågor såsom emigrationen från Sverige och Finland, det finska lantbrukets upphjälpande, Lappmarkernas upphjälpande, handels- och seglationsrättigheter, näringsfrihet, yttrande- och tryckfrihet, religionsfrihet, penningpolitik – för att inte tala om pigornas och drängarnas och hela lantbruksbefolkningens belägenhet, som låg honom särskilt varmt om hjärtat.

Den som vill reparera och förändra måste givetvis ta reda på hur den ifrågavarande apparaten fungerar. Det gäller att bli klar över den inre mekanism, den lagbundenhet, som apparatens funktion är beroende av. Annars kan man inte finna problemets orsak och inte välja de åtgärder varmed felet skall repareras.

Anders Chydenius motsvarade i högsta grad just en sådan reparatör, en sådan mekaniker och tekniker. Och upplysningen med sin filosofi gav honom allt vad han behövde. Av den fick han de behövliga ritningarna och handböckerna, så att han kunde inse hur saker och ting fungerar i naturen och i samhället – och varför de inte alltid fungerar. Av den fick han också de idéer och uppslag som han behövde för att utveckla de nödvändiga arbets- och reparationsredskapen. ”Så snart man känner igen sjukdomen rätt, blifver ofta botemedlet lätt och pålitligt”, konstaterade Chydenius. Den rätta diagnosen ville denne universalläkare alltid finna, denne doktor för människor och djur och växter, för ekonomi och hela samhället. ”Chydenius sökte enkla förklaringar till alla företeelser”, konstaterar ovannämnda professor Heckscher.

Chydenius var fr.a. en handlingens man. Allt vad han begrundade och bearbetade med sin tanke syftade till tillämpning och användning. Filosofin var inte för honom något självändamål utan ett medel för förståelsen, bearbetningen och förändringen av både natur, samhälle och kultur. Han var en eklektiker, som plockade upp sådana element ur olika filosofers skrifter och läror som verkade vara riktiga, nyttiga och användbara. Något filosofiskt system försökte han alltså inte bygga upp. Sålunda kan man förstå *Pentti Virrankoski*, författaren till den mest omfattande och grundliga – och för en föredragsskrivare mest användbara - biografien över Chydenius, när han konstaterar, att denne har framställt sina politiska och filosofiska tankar ”irriterande ovetenskapligt” och osystematiskt.

Men denna brist på vetenskaplighet och systematik störde inte Chydenius själv på minsta sätt, och bristen berodde verkligen inte på bristande tankeförmåga. I Sverige-Finland var det få som lika snabbt och lika genialt som han insåg och fattade, vad det egentligen var fråga om i upplysningen och dess anda. Denna insikt, förenad med ett sällsynt starkt socialt patos, skapade ett annat slag av enhetlighet och kontinuitet i hans tänkande och förlänade hans verksamhet en sällan skådad målmedvetenhet, oräddhet och uthållighet. Självförtroende hade han i rikt mått och ett tryggt medvetande om att han arbetade för rätta saker.

Här var det inte fråga endast om kaplanens, sedermera kyrkoherdens, karaktärsdrag utan sådant, som gav uttryck åt upplysningens fördomsfria och djärva anda. Till denna anda hörde en stark tro på världens och verklighetens rationalitet och följaktligen ett starkt förlitande på det egna förnuftet och förståndet och på egna iakttagelser vid studiet och bedömningen av saker och ting. En sådan hållning undergrävde givetvis aktningen för gamla auktoriteter och skapade å andra sidan förutsättningar för krav på människovärde, jämställdhet och frihet. Till upplysningens anda hörde sålunda en radikal, rentav

revolutionär, hållning till givna sociala förhållanden, lagar och institutioner. Till upplysningsandan hörde också en optimistisk framstegs- och framtidstro. När verklighetens egentliga väsen och beskaffenhet, dess lagbundenhet, lagar och mekanismer, nu hade upptäckts och avslöjats genom den nya naturvetenskapen, ansåg man det vara möjligt att bygga ett samhälle i överensstämmelse med dessa. Den newtonska mekanistiska naturuppfattningens principer tillämpades också på människan och samhället. Allt kan förändras och förbättras, när man vet hur det fungerar. Vi behöver inte vare sig ge efter eller ge upp inför sjukdomar, fattigdom eller andra brister och problem. Äntligen är det möjligt att bygga ett lyckligt samhälle. Sådan var upplysningens attityd och anda.

I Nedervetils lilla församling spred sig en frisk fläkt av denna upplysningsanda, när den unga kaplanen där började praktisera smittkoppsvaccinering – som de skeptiska församlingsborna betecknade som ”ett ingrepp i vår Herres styrelse” – göra ögonoperationer och andra kirurgiska ingrepp, utöva kemisk experimentverksamhet och införa olika experiment och andra nyheter i lantbruk och boskapsskötsel. Vid lantdagen i Stockholm blåste däremot allt annat än milda fläktar, när kaplanen från Nedervetil tog itu med att vädra, städa och rensa upp i hela riket. Här var det fråga om att strida för fattiga och förtryckta människor, för de österbottniska städerna och köpmännen och många andra genom att röja undan gamla privilegier och statliga regleringar från vägen mot jämställdhet, rättvisa och frihet.

När Chydenius verkade som målmedveten samhällsreformator, var det i princip fråga om samma inställning och tänkesätt som när han i Nedervetil fungerade som läkare, framställare av mediciner och förbättrare av arbetsredskap eller som utvecklare av lantbruk och husdjursskötsel. Där hade naturens lagbundenhet avslöjats för honom så att han visste hur han skulle ingripa i dess processer. Nu hade han kommit till insikt inte endast om naturens utan också om samhällets lagbundenhet och mekanismer. Han menade sig ha kommit till klarhet om *varför* samhället finns till, *hur* det fungerar och vilken den *kraft* är, som håller det hela i gång.

Detta hade Chydenius lärt sig av den för upplysningen typiska deistiska naturuppfattningen. Denna hade han mött särskilt i *Carl von Linnés* originella lära om den naturliga ekonomin och i filosofen *Samuel Pufendorfs* naturrättsidéer.

Enligt Linné syftar allt i naturen till Guds ära och människans lycka. Där existerar ingenting enbart för sig själv utan allt och alla finns till också för andra såsom en länk i en kedja. I naturen råder en av Gud skapad ordning och jämvikt. Denna naturens ordning bör man enligt Linné iaktta också inom ekonomin. För att ekonomin skall få möjlighet att fungera naturenligen, bör den vara möjligast fri från politisk styrning och reglering. Sålunda kom Linnés lära om den naturliga ekonomin att med inre nödvändighet peka i riktning mot ekonomisk liberalism.

Under inflytande av Linné och en del andra tänkare blev Chydenius mycket snart övertygad om att man bör våga överlämna det ekonomiska livet till den naturliga ekonomins styrning. Denna styrning lyckas bäst, när man låter mänskorna fritt sträva mot egen lycka och fördel. När man på detta sätt frigör alla näringar och arbetare till att fungera fritt utan förmyndarskap och reglering, frigör man samtidigt också de krafter som håller ekonomin igång, nämligen människans strävan till lycka och välgång. Denna strävan till egen lycka och välfärd är alltså enligt Chydenius en i naturen inneboende dynamisk faktor, som det gäller att utnyttja. Enligt den ekonomiska liberalismens företrädare i alla tider fäste alltså Chydenius särskild uppmärksamhet vid den ekonomiska verksamhetens motiv och incitament.

På samma sätt som sin samtida åsiktsfrände *Adam Smith* ansåg Chydenius att en frihet, där samspelet mellan tillgång och efterfrågan utgör den enda regleringen, inte leder till kaos utan till en naturlig jämvikt och harmoni. Smith talade i detta sammanhang om den osynliga handen, som leder allt till det bästa. Chydenius använde bilden av ett hav, vars yta alltid till slut lägger sig jämn och vågrät.

En väsentlig detalj i denna grundåskådning utgjorde en uppfattning, som Chydenius hade fått från bl.a. *John Locke* och som gick ut på att varje människa äger sig själv och sin arbetskraft, vilken hon bör få sälja till den mest bjudande. Så började Chydenius arbeta för en ordning med rätt för pigorna och drängarna att ingå avtal i stället för den gamla tjänstehjonsstadgan.

Chydenius litade på självregleringens möjlighet och överlägsenhet också inom den offentliga förvaltningen. Statsförvaltningen och all offentlig maktutövning bör stå under fria medborgares kontroll. Detta förutsätter enligt Chydenius å ena sidan att den allmänna förvaltningens handlingar är offentliga och å andra sidan att medborgarna har möjlighet att få mångsidig information och möjlighet att fritt framföra sina åsikter i offentligheten. Så började Chydenius arbeta också för införande av publikations- och tryckfrihet i riket.

Praktiskt taget allt, som Chydenius behandlade och arbetade för som samhällsreformator, hade att göra med frihetens idé och värde. Folkens historia var enligt hans tolkning en fortgående kamp mellan frihet och tvång. Enligt hans uppfattning representerades detta tvång i det svenska och finska riket av alla de lagar och förordningar och privilegier, som begränsade vanligt folks rätt att befrämja sin lycka, uttrycka sina åsikter, röra sig, välja arbete, bedriva handel o.s.v. De vilkas frihet han kände särskilt varmt för var landsbygdens pigor och drängar och övriga obesuttna. Deras svåra och utsatta ställning skildrade och betecknade han ofta med ordet slaveri. Det var sålunda ett brinnande socialt patos och ett omutligt rättvisekrav som i första hand gjorde Chydenius till den frihetens stora och synliga förkämpe som han blev.

I allmänhet anser man, att frihet och ansvar hör samman. Ingen frihet utan ansvar! Dessa två begrepp förenas också i rubriken för detta föredrag: *Frihet och ansvar*. Men passar begreppet ansvar överhuvudtaget in i Chydenius' samhällssyn och filosofi? Så kan man med skäl fråga.

Trots all individualism fanns det ändå en gemenskapstanke i Chydenius' samhällsfilosofi. Han betonade människans sociala natur och han ansåg, att Allmakten har skapat vårt släkte så, att vi bör hjälpa varandra. Han var också beredd att godkänna principen om att "det allmännas bästa blir högsta lag". Men det som han inte kunde godkänna var att de fattiga förtrycktes under hänvisning till det allmänna bästa, som i sådana fall i praktiken innebar de högre samhällsklassernas fördelar och själviska intressen.

Chydenius ansåg också, att den naturliga rätten uppfordrar medborgarna till uppoffringar för det gemensamma bästa. Men, när han definierade det gemensamma bästa, förblev han trots allt trogen mot sin individualistiska syn. Det gemensamma bästa var för honom "alla undersåtars i ett samhälle högsta möjliga lycksalighet, som gör dess regent lycklig och stor, och hvarigenom riket tillväxer i magt och anseende".

Forskarna har diskuterat, huruvida Chydenius hade någon egentlig socialpolitik eller inte. Här bör man enligt min uppfattning ta i beaktande, att han i enlighet med sin liberala syn var beredd att inskränka statens roll närmast till att garantera den yttre ordningen och övervaka medborgarnas ägande- och avtalsrätt samt deras sedliga vandel. Enligt sin radikala syn och sitt radikala förnyelseprogram var han inte i första hand inställd på att lappa bristerna och utjämna konflikterna i samhället. Han ville resolut sopa bort dessa helt och hållet och i stället skapa en på frihet baserad samhällelig harmoni, där var och en

får möjlighet att ta hand om sig själv och sina egna och just därigenom ge ett bidrag till främjandet av det allmänna och gemensamma bästa.

Men Chydenius var ju teolog och kyrkoman. Borde han inte i den egenskapen ha betonat betydelsen av kärlek och ansvar också i samhället och inte bara i de personliga relationerna? Det är få politiska tänkare och påverkare som har känt ett så stort ansvar för samhällets fattiga och minsta som Anders Chydenius. Men han ville lösa deras problem genom rättvisa och inte genom statlig välgörenhet. I överensstämmelse med den lutherska socialetikens principer fäste han härvid huvudvikten vid samhällets strukturer och inte vid människornas sinnelag och eventuella välvillighet. ”Det är i gemen högst äfventyrligt, at inrätta en politisk författning på någons dygd”, konstaterade Chydenius på basen av sin pessimistiska mänskossyn. Lika mycket som Chydenius motsatte sig förnuftets herravälde i trosfrågor försvarade han det, när det gällde att sköta samhällsfrågor. Ingen tro och ingen andlig pånyttfödelse hjälper, om och eftersom felet ligger i själva systemet.

Chydenius höll alltså det världsliga och det andliga regementet klart åtskils. Men mellan dessa fanns hos honom en intressant motsvarighet. Det tidigare nämnda förhållandet mellan filosofi och praxis hos Chydenius som samhällsreformator hjälper oss enligt min mening att förstå hur den liberala upplysningsmannen och den teologiskt konservativa kyrkomannen kunde förenas i en och samma person. I det sätt på vilket han förenade pietismen och den konservativa lutherska ortodoxin finner jag nämligen en uppenbar motsvarighet till hans sätt att förena filosofi och praxis, när det gällde samhällets frågor. Pietismen, en uppenbar släkting till upplysningen, betonade kristendomens praktiska sida, ortodoxin det läromässiga. Chydenius, som var påverkad av pietismen, frågade alltid efter den praktiska användningen av kristendomen, för att använda Tor Krooks ord. Ortodoxin tillhandahöll den ”handbok” som hjälpte honom att förstå det andliga livets lagar, när han fungerade som själasörjare, d.v.s. som det andliga livets reparatör. Utifrån denna tolkning kan jag för egen del i huvudsak instämma i Tor Krooks bedömning att det i Chydenius’ person inte rådde någon egentlig konflikt mellan samhällsreformatorn och församlingsherden.

Medan jag har presenterat mannen i fartygets för och hans tänkande, har denne hunnit stiga i land och komma hit till Kyrkbacken. Här känner han igen sin gamla prästgård. Han ser också den här kyrkan, som han har ombyggt och förstorat – detta förblivande monument över hans iver att bygga, förbättra och förnya. I sin nuvarande form är denna kyrka också ett monument över hela upplysningstiden och dess förnyelsesträvanden. Den symboliserar nämligen upplysningens sätt att förhålla sig till allt som är gammalt och opraktiskt. Utan ombyggnadsarbetena på 1700-talet skulle här nu stå en typisk medeltida gråstenskyrka med hög gavel och brant spåntak, en sådan som t.ex. de gamla kyrkorna i Kemi och Storkyrö eller Borgå domkyrka. I sin bok om Anders Chydenius frågar Tor Krook försiktigt, om inte Chydenius gjorde ett ödesdigert misstag vid det radikala ombyggnadsarbete, vars resultat denna kyrka nu är. Man borde ha byggt en helt ny kyrka invid den medeltida, som hade blivit för liten. Men Chydenius var en förnyare, som i upplysningens anda ville ha större rum och mera ljus.

När Chydenius kommer hit in, ser han bl.a. den av nedervetilbon *Johan Backman* år 1749 renoverade barock-predikstolen, från vilken han under många år har förkunnat Guds ord för sina församlingsbor. Här har han genom undervisning, förhör och allvarliga förmaningar bekymrat sig för tillståndet i församlingen.

Denna gång är han intresserad av tillståndet inom ett betydligt vidare område:

Har ni österbottningar och ni övriga medborgare i Finland förstått vad vi då under 1700-talet tänkte, drömde och gjorde? Hurudana spår har våra tankar och strävanden lämnat efter sig i dessa trakter, inom samhället, kulturen och kyrkolivet?

När Chydenius på sin tid förhörde och utfrågade skriftskolbarnen och övriga församlingsmedlemmar, var det säkert en och annan som besvärat tittade i golvet. Men vi kan nu frimodigt se honom i ögonen och berätta hur mycket vi äger, för vilket vi får tacka upplysningens idé- och fackelbärare, särskilt honom själv.

Vi kan berätta för honom hur alla de friheter och rättigheter, för vilka han så tappert och outtröttligt kämpade, numera har förverkligats: näringsfriheten, yttrande- och tryckfriheten, religionsfriheten, demokratin, arbetarnas avtalsrätt o.s.v. Beträffande en del rättigheter räckte det dock länge, innan hans idéer och drömmar förverkligades. T.ex. i fråga om arbetarnas avtalsrätt måste man vänta i nästan 150 år. Det kan fackföreningsrörelsens historia berätta om. Och offentlighetsprincipen, som han drev igenom vid lantdagen för snart 250 år sedan, håller man först nu på att förverkliga inom den europeiska unionen tack vare aktiva insatser från Sveriges och Finlands sida och unionens finländska justitieombudsman *Jacob Söderman*.

Vidare kan vi berätta för honom, att också i fråga om penningssystemet och penningpolitiken har det skett en hel del. Skulle han ha kommit ett par år tidigare, hade vi kunnat visa honom en sedel med hans egen bild. Nu har den hamnat på museum.

Med beaktande av hans gamla intressen kan vi upplysa honom om att hälsovården med sina vaccinationer, boskapsskötseln och lantbruket har utvecklats och rationaliserats i enlighet med upplysningens nyttotänkande – t.o.m. så mycket att vi snart har rationaliserat bort största delen av den jordbruksbefolkning som han hade så stor omsorg om.

Vi kan också låta honom veta, att den tobaksodling som han startade tillsammans med bönderna i Nedervetil sysslar vi numera med endast i krigstid, och något krig har vi nu inte haft på sextio år. Med tanke på hans intresse för kärror och näverbåtar kan vi berätta, att hästdragna kärror ser man numera endast på travbanorna och att näverbåtar inte mera tillverkas hos oss, utom i det fall att någon natur- eller hembygdsvän råkar bli intresserad.

Men låt oss lämna kärrorna och näverbåtarna och återvända till det centrala i Chydenius' samhälleliga reformarbete, den ekonomiska liberalismen och den bakomliggande filosofin. Vad skall vi då berätta för honom?

Frågan är onekligen litet känslig. Det är säkert bäst att börja med det positiva som är att säga. Då kan vi berätta, att den marknadsekonomi, som byggde på hans och hans meningsfrände Adam Smiths ekonomiska teorier, råkade under 1900-talet in i en hård konkurrens med en plan- och tvångsekonomi, som i sin tur byggde på teorier från en filosof vid namn *Karl Marx*. I den tävlingen gick det likväl så, att Glasgow-professorn och Nedervetil-kaplanen vann. I Berlin föll en mur som ett uttryck och en symbol för denna seger – eller egentligen för motståndarens förlust. Den fria marknadsekonomin fortsätter dessa år sitt segertåg över hela jordklotet, t.o.m. i Kina, men där står muren ännu.

Efter detta glädjebudskap till vår gäst måste vi genast tillägga, att detta segertåg inte är helt problemfritt, trots liberalismens överlägsenhet, när det gäller ekonomiska frågor. I sanningens namn måste vi berätta, att samma idé om frihet, med vilken Chydenius drev de fattigas och de förtrycktas sak, tycks i dagens förhållanden skapa inte endast rikedom utan också fattigdom såväl på det nationella som på det internationella planet. Och samma idé, med vilken han ville skapa jämlikhet människor emellan, tycks nu skapa ojämlikhet. Också mänskorna får nämligen nu ett marknadsvärde. De som det finns för mycket av – åldringar, sjuka, arbetslösa – får då givetvis märka, att de inte har samma

värde som andra. Avregleringen både inom ekonomin och inom andra samhällssektorer har också lett till att de personer, grupper och regioner som är i en svagare ställning inte klarar sig vid sidan av de starka.

På tal om problem berättar vi också, att det effektivitetstänkande och den strävan att utnyttja naturen för människans bästa som har hört till upplysningens anda och filosofi har dessa år lett till allvarliga miljöproblem på olika håll i vår värld. Någoting tycks ha gått annorlunda än vad upplysningens män tänkte sig, när det gäller att förverkliga förnuft och frihet. Det är betecknande att vår världsberömda finländska filosof *Georg Henrik von Wright* har skrivit en bok med titeln *Förnuftets kris*. Det mest allvarliga i närvarande läge är att den ljusa och optimistiska framtidstro som ursprungligen hörde ihop med upplysningen nu håller på att vackla.

Så berättar vi för vår gäst – eller för vår värd här i hans gamla kyrka.

Till sist vill vi ännu delge Chydenius den viktiga informationen att vi i detta läge har blivit tvungna att fundera över ansvarsfrågan betydligt mera än vad 1700-talets liberaler ansåg vara nödvändigt. Detta gör vi fr.a. med tanke på dem i svagare och mera utsatt ställning som han också bekymrade sig för. Inom ramen för det s.k. välfärdssamhället – eller välfärdsstaten – har vi redan länge försökt finna en balans mellan den liberalistiska marknadsekonomin och det sociala ansvaret. Härom diskuterar vi fortfarande, särskilt nu inför riksdagsvalet. Också för oss är friheten viktig. Men i nuvarande läge måste vi med stort allvar besinna oss över frihetens gränser, eftersom det visar sig att de fria marknadskrafterna inte åtminstone i dessa förhållanden förmår ta något socialt ansvar. Detta gör vi med tanke på den balans och den harmoni i samhället, som också Chydenius eftersträvade.

Chydenius är väl litet konfunderad och omtumlad efter att ha hört allt detta. Här tycks vara mycket som han då för över 200 år sedan inte kunde förutse. Men han lugnar sig, när han kommer att tänka på att här strävar man ju ändå mot samma mål som han gjorde på sin tid – att alla skulle ha det bra. Och på samma sätt som han försöker de ju samtidigt få fart på ekonomin och en förbättring av de mest utsattas och svagas ställning i samhället. Säkert är Chydenius också glad över att vi funderar över dessa frågor just här i hans kära kyrka. Ty det som han gjorde, det gjorde han som Guds och människors tjänare med Jesu förpliktande föredöme och exempel inför sina ögon.

Chydenius tar avsked och återvänder till sitt lilla fartyg. Alltjämt rör sig motstridiga tankar i hans huvud. Många saker har ju gått bra, tänker han. Hans livsverk till förmån för frihet, rättvisa och välfärd åt folkets djupa led har burit frukt. Han har inte arbetat förgäves. Men nog tycks ju världen nu vara ganska tilltrasslad. Han börjar ana, varför upplysningens en gång så klara ström på senare tid har blivit allt grumligare och varför man har börjat använda ett nytt namn på dess nedre lopp – *Postmoderniteten*.